УДК 81’0:811.161.2

СУЧАСНІ МОВОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО МОВНОГО ЕТИКЕТУ

Сабліна С.В., к.філол.н., в.о.доцента

Запорізький державний університет

У статті здійснено огляд сучасних концептуальних проблем вітчизняного мовного етикету. Проаналізовані головні проблемно-пошукові поля, визначений ряд пріоритетних, спірних та малорозроблених тем у вивченні етикетних мовних формул.

Ключові слова: мовний етикет, сфера використання, етикетні мовні формули, проблемно-пошукове поле.

Саблина С.В. СОВРЕМЕННЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ УКРАИНСКОГО РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА / Запорожский государственный университет, Украина.

Проанализированы главные проблемно-поисковые поля, обозначен ряд приоритетних, спорных и малоисследованных тем для изучения этикетных речевых формул.

Ключевые слова: речевой этикет, сфера использования, этикетные речевые формулы, проблемно-поисковое поле.

Sablina S.V. MODERN LINGUISTIC PROBLEMS OF THE ANALYSIS OF THE UKRAINIAN SPEECH ETIGUETTE / Zaporizhzhya State University, Ukraine.

Ihe main problematic searching spheres haven been analysed, a number of guestionable, less explored, priority subjects for studing etiguette speech patterns were marked.

Key words: speech etiguette, sphere of use, etiguette speech patterns, searching sphere.

Говорячи про збереження українського суспільства як цілісної системи, сучасні вчені схильні пов’язувати таку цілісність із культурно-інформаційною пам’яттю, яка в теперішніх умовах пострадянських часів має „увімкнути природні компенсаторні механізми і терміново надолужити те, що було втрачено упродовж десятиліть засилля російської мови в Україні” [1,199]. Ми переконані, що для таких компенсаторних мовно-гуманістичних засобів, що одночасно й стали тим культурним імунітетом, який захистив свідомих носіїв усього українського від чужомовних невдалих впливів є український мовний етикет, корені якого глибоко національні, а сам він здавна емоційно багатий і традиційно велеречивий. Зацікавлення українським етикетом взагалі й мовними етикетними засобами зокрема ми пов’язуємо із відродженням української мови як одного із основних атрибутів державності: „Кожен громадянин України, незалежно від національності, зобов’язаний знати й поважати державну мову, вміти спілкуватися нею, дотримуючись культури мовлення, з її невід’ємним складником – мовленнєвим етикетом* (так у автора С.С.) ” – вважає академік Мирослав Стельмахович [2,20].

Інтерес до мовного етикету і глибоко науковий, пов’язаний із проблемою спілкування, викликаний як досягненнями теоретичної лінгвістики, так і суміжних із нею наук: психолінгвістикою, соціолінгвістикою, етнолінгвістикою, паралінгвістикою. Сучасний комплексний підхід до проблем мовного етикету, що враховує дані усіх згаданих галузей, дозволяє по-новому розглянути особливу систему стійких формул спілкування, яку й позначають терміном “мовний етикет”.

У цій статті прагнемо здійснити найзагальніший огляд теоретичних і практичних проблем дослідження національного мовного етикету з тим, аби з’ясувати ступінь вивченості і перспективи науково-методичних пошуків у цій площині мовознавства. Аналіз теоретичних розробок останніх десятиліть та кроскультурні дослідження дають підстави виділити ряд проблемно-пошукових полів у вивченні вітчизняного мовного етикету:

1. Визначення предмету мовного етикету, встановлення його одиниць, існування термінологічної проблеми, зокрема синонімія термінів на позначення вербальних етикетних виявів, яка остаточно невирішена, тому вимагає опису, коментарів і рекомендацій.

Спочатку варто з’ясувати суть поняття „мовний етикет” та його розуміння різними мовознавцями. За визначенням лінгвістичної енциклопедії, мовний етикет є системою „стійких формул спілкування, рекомендованих суспільством для встановлення мовленнєвого контакту співрозмовників, дотримання спілкування у виразній тональності відповідно до їхніх соціальних ролей і рольових позицій відносно один одного в офіційних і неофіційних обставинах” [3,340]. Таким чином сукупність етикетних мовних формул, формул ввічливості (у всіх можливих варіантах) формує систему мовного етикету кожної нації. Дещо інакше визначають аналізовану реалію О. Федик та М. Кіяновська, називаючи „національним

мовленнєвим (!) етикетом психологічне середовище народу, його культурний клімат, який формує і рівень свідомості і ставлення до ближніх" [4,18]. Таке визначення, на наш погляд, мало пояснює природу етикетних ситуацій та їх мовну реалізацію і є недостатнім. Ближче до суті питання підходить в авторському визначенні мовного етикету академік М. Стельмахович, називаючи його, однак, мовленнєвим: „український мовленнєвий етикет – це національний кодекс словесної добропристойності, правила ввічливості. Він сформувався історично в культурних верствах нашого народу й передається від покоління до покоління як еталон порядної мовленнєвої поведінки українця, виразник людської гідності й честі, української шляхетності й аристократизму духу" [2,20].

Усебічне, на наш погляд, але розмите і довге визначення мовного етикету подає Н.Плющ: „Спеціальні (лексичні, морфологічні, синтаксичні, просодичні) засоби вираження ввічливості, спеціальні етичні мовні формули, які утворюють у кожній конкретній мові цілу систему. Це насамперед такі усталені мовні формули, що вживаються при зав'язуванні, підтриманні та припиненні контакту між комунікантами. Сам же мовний етикет включає, крім власне етикетних мовних формул, ще й соціально-мовні символи етикетного рівня, форми питань, що використовуються у певних соціально-культурних групах" [5,92]. Ця ж дослідниця рішуче пов'язує вибір етикетних мовних формул із тональностями спілкування, вказуючи, що вітчизняні засоби ввічливості входять у європейський культурний ареал, в якому виділяють п'ять тональностей спілкування – високу, нейтральну, звичайну фамільярну, вульгарну.

Цікаво, що у „зв'язуванні" особливостей реалізації мовного етикету із стандартними тональностями спілкування українські філологи солідарні із російськими дослідниками етикету, такими як Н.Формановська, Є.Тарасов, Ф.Пап, В.Гольдін. Зокрема, Н.Формановська, подаючи визначення мовного етикету, вказує: „Під мовним етикетом розуміємо мікросистему національно специфічних стійких формул спілкування, прийнятих і визначених суспільством для встановлення контакту співбесідників, підтримання спілкування у вибраній тональності" [6,182].

Вимагає з'ясування й те, категорії мовного чи мовленнєвого рівня ми розглядаємо. Це необхідно тому, що в науковій літературі вживаються обидва означення, що вносить плутанину в категоріальний апарат і сферу дослідження. Так, у О.Федик, М. Кіяновської, М.Стельмаховича, Г. Татаревич – мовленнєвий етикет, а в Н. Плющ, С. Богдан, О.Мацько, О. Миронюк – мовний етикет. То як правильно? Без усяких сумнівів – мовний етикет. Доведення будуть такі: по-перше, усі мовні стереотипи спілкування, що складалися віками, будучи спочатку мовленнєвими разовими одиницями, із часом стійко прикріпилися до стереотипних поведінкових ситуацій і ставали, подібно до фразеологізмів, етикетними кліше, фразеологізмами. Отже, під дією фактора часу та фактора відтворення, етикетні мовні засоби із разових фактів мовлення стають факторами мови. По-друге, абстраговані від конкретних актів мовлення й узагальнені одиниці мовного етикету відкладаються у фонд мови і в результаті постійного вживання стають стереотипними одиницями мови – стійкими формулами; російський дослідник П.А. Лекант навіть відносить етикетні формули до особливого класу фразеологізованих речень, а це, без сумніву, мовний рівень, а не мовленнєвий.

Не менш дискутованим, так само як і заплутаним, є питання термінування мовних одиниць етикету. Проблема полягає насамперед у тому, що до етикетних одиниць належать різнорівневі мовні одиниці: лексеми, фразеологізми, морфологічні одиниці, речення, просодичні одиниці, хоча й об'єднанні джерелом походження та специфічною сферою вживання. Аби засвідчити існування проблеми, наведемо ряд термінів на позначення етикетної одиниці: форма ввічливості, етикетні мовні формули, формули звертання, вибачення, подяки й т. ін. (Н.Плющ); етикетна одиниця (Г.Татаревич); стійкі формули спілкування, формули ввічливості (О.Мацько); стилістичні формули (М.Гудзій, С.Богуславський), постійні формули (А.Орлов), стилістичні трафарети (Д.Лихачов), стійкі формули (І.Єрьомін), стереотипні формули (І.Мансикка), стилістичні шаблони (Б.Ларін), традиційні формули (Б.Творогов), формуляр (Г.Волков), стійкі формули спілкування, стійке висловлювання, фразеологічне речення (Н.Формановська). Бодай якоїсь єдності в термінуванні етикетних мовних одиниць не виявлено. Найвдалішими спеціальними назвами можна назвати ті, у складі яких є вказівка на сферу використання, тобто етикет і мову. Тому вважаємо за потрібне називати усякі одиниці на рівні слів, фразеологізмів, речень, морфологічних одиниць **етикетними мовними формулами**. Хоча зауважимо, що пропонований термін є недосконалим у двох моментах: по-перше, він багатослівний композит, що робить його незручним у користуванні й таким, який не прагне до економії мови; по-друге, у складі цього терміна наявне багатозначне слово формула, яке вживається в математиці, фізиці та інших точних науках, що також небажано при називанні інших явищ. Таким чином, питання про спеціальну назву для етикетних одиниць залишається відкритим.

2. Майже вирішеною проблемою мовного етикету можна вважати проблему сфери використання його одиниць, або етикетні ситуативні тематичні групи одиниць мовного етикету. Українські дослідники національного етикету виділяють такі тематичні групи: звертання, вітання, вибачення, подяка, прохання, прощання [5,93]. О. Мацько вважає окремими етикетними тематичними групами ті, куди входять лексеми на позначення побажання та компліменти [7,14]. Дослідниця О.М. Миронюк у власному

дисертаційному дослідженні вказує на інші етикетні ситуації зі своїм набором мовних засобів: привернення уваги, рекомендування, знайомство [8,12]. Не можна не погодитись із думкою Г.Татаревич, яка наводить цілий ряд лексичних етикетних одиниць, що супроводжують частування. Дослідниця вважає їх „гречностями, що вказують на певний тон у громадському обходженні" [4,19]. Ця ж авторка статті „Етикет і ментальність" наводить приклади норм етикету відмови [4,19]. Таким чином, український мовний етикет у сукупності усіх етикетних ситуацій – явище прогресивне й суто національне, бо відображає національний характер українців, їх ментальність – склад розуму, самобутній спосіб мислення й світосприймання. У наборі етикетних ситуацій ця категорія в основному стала. Однак прогрес суспільства вносить, відповідно до практичних потреб, певні корективи, спрямовані на подальше вдосконалення й розвиток. Скажімо поява радіо, телевізора й особливо телефону зумовила потребу у відповідному для них етикеті спілкування. Фахівець із мовного етикету росіянка Н.Формановська уже давно виділяє етикетну ситуацію „розмова по телефону" із цілим набором мовних засобів: Ало! Так! Слухаю! Вас слухають! Довідкова! Деканат! Ви помилились! Ви не туди дзвоните! і так далі (близько 100 слів та речень). Ця ж російська дослідниця виділяє в окремі етикетні ситуації пораду (зроби, раджу Вам, придбай), пропозицію (чи можу я вам запропонувати, треба б тобі..., непогано було б...), співчуття (не тривожтесь, усяке буває у житті, Я Вам співчуваю), схвалення (чудесно, приємно це чути, ти (Ви) перебільшуєш" [6,160-192].

3. Серед проблем наукового опрацювання мовного етикету українців варто виділити проблему його мовної реалізації, інакше – проблему мовних одиниць. І зараз це питання залишається в стані подальшої розробки та опрацювання: „На сьогодні немає єдиної точки зору, яке місце одиниць мовного етикету по відношенню до інших одиниць мови, до якого рівня – слів, словосполучень, речень вони належать, тоді як вирішення цього питання принципово важливе для практики реалізації мовного етикету"[6,27]. В.В.Виноградов вважав одиниці мовного етикету вигуками: „Особливий розряд складають вигуки, що є певними експресивними жестами, якими обмінюються відповідно до суспільного етикету знайомі або ті, що зустрічаються у різних життєвих ситуаціях. У цих вигуках виражаються складні побутові емоції та обрядності"[9,757]. Українські дослідники одностайні в тому, що стійкі формули спілкування об'єднуються в соціолінгвістичній категорії і „суспільні умови міжособистісних відносин були тим визначальним чинником, що сприяв наданню етикетних функцій певним граматичним та лексичним елементам "[8,11]. О.М.Миронюк, одна із найактивніших сучасних дослідниць історії та сьогодення мовного етикету вважає, що граматичні засоби (займенникові та дієслівні) вираження ввічливості сформувались у староукраїнський період розвитку нашої мови, а у системі лексичних засобів вираження ввічливості розвиток ішов від уживання номенів спорідненості та соціального статусу до появи у функції, зокрема, звертань, спеціальних лексем, семантично маркованих "[8,4]. Авторка вітчизняної монографії " Мовний етикет українців: традиції і сучасність" Світлана Богдан вважає „що відтворення національно-мовного світосприйняття унікальне на всіх рівнях мовної системи, однак найбільше це помітно на лексичному рівні, зокрема в мовному вираженні найрізноманітніших етикетних ситуацій" [10,11]. Ми також солідаризуємось із думкою київської дослідниці Оксани Мацько в тому, що стійкі формули спілкування реалізуються і в одиницях фразеологічного рівня (ні пуху ні пера) [7,15]. Але чомусь мало хто із вітчизняних дослідників говорить про синтаксичний рівень. Адже такі, скажімо, одиниці як „подзвоніть згодом", „з Вами приємно розмовляти", „мене звати Ольга" та безліч інших прикладів становлять собою цілісні одиниці із комунікативної, модальної, стилістичної, інформативної точок зору і є реченнями.

Таким чином, етикетні формули становлять своєрідний прошарок вербальних засобів, що реалізуються в одиницях лексичного, фразеологічного, морфологічного та синтаксичного рівнів, а дослідження функціонування етикетних одиниць є одним із найактуальніших у вивченні українських етикетних засобів. На підставі аналізу вітчизняних розробок цієї проблеми та кролінгвальних даних (насамперед російських), можна визначити ряд пріоритетних, на наш погляд, питань вживання різнорівневих одиниць етикету:

- питання пропорційності та врівноваженості вербальних та невербальних елементів;
- проблема реактивації окремих етикетних одиниць (наприклад, вокативних лексем);
- співвіднесеність одиниць мовного етикету з виразною дихотомією: центр і периферія;
- парадигматичні явища, у тому числі синонімічні, контамінативні, що є типовими для одиниць мовного етикету;
- проблема типовості/нетиповості одиниць для певної етикетної ситуації;
- проблема стилістичної та соціолінгвістичної диференціації одиниць мовного етикету;
- проблема наповнення ситуативних тематичних етикетних груп одиницями різних рівнів, питання їх нерівноваги у різних групах;

- проблема вивчення етикетних одиниць різних рівнів у діахронії та ряд інших проблем тільки етикетних одиниць, вивчення яких знаходиться зараз у зародковому стані.

4. Суттєвою але малорозробленою українськими вченими є проблема вивчення вітчизняного мовного етикету в аспекті соціолінгвістики та психології. Ряд дослідників констатує, що етикет, без сумніву, є соціальним за своєю природою "феноменом людського спілкування складним і синкретичним. У ньому міцно переплетені соціальні, психологічні та мовні чинники, тому вивчення комунікативного акту без комплексного підходу, тобто без постійного врахування всіх трьох складників неможливе" [5,91]. І далі: „дослідження форм ввічливості допомагає виявити деякі особливості „мовного мислення", окремі сторони взаємозв'язків між мовою і психологією людей, риси національно-культурної специфіки мовної поведінки та ін." [там же]. Проте далі констатації проблема майже не вирішується. Бодай радує те, що вітчизняні вчені схильні шукати джерела етикету не просто в соціумі, а в етносоціумі, на що вказує сам термін етноетикет у статті Г.Татаревич [4,18].

Вивчення мовного етикету в аспекті соціолінгвістики вкрай важливе. Адже, якими методами та фактами як не соціолінгвістичними оперувати при аналізі взаємодії комунікантів, їх соціальної диференціації, соціального статусу та зміни соціальної ролі, які закріплюють за собою і стилістично марковані етикетні формули, не говорячи вже про мовлення взагалі різних соціальних груп українців. Проблема на сьогодні зовсім не вирішена і потребує категоріального й термінологічного апарату.

5. Ще однією вкрай цікавою, але зовсім не дослідженою проблемою вітчизняного мовного етикету є співвідношення вербальних та невербальних засобів комунікації, які вивчає паралінгвістика. Скажімо, такі особливості невербального етикету, як стискання руки, здоровкання рукою або прощання може супроводжувати етикетне слово, або й заміщати його. Те ж саме можна сказати про поцілунок. „Паралінгвістичне дослідження інтонаційної та жестово-мімічної системи актуальне, особливо у порівняльному плані" [11,13].

Крім названих і частково проаналізованих теоретичних проблем вітчизняного мовного етикету слід зважати на семіотичний, семантичний, стилістичний аспекти вивчення одиниць ввічливості. У полі зору українських філологів мусять бути орфоепічні та інтонаційні норми мовного етикету. Сучасні українські дослідження мовного етикету однозначно спрямовані в діахронії і меншою мірою в синхронії, та воно і не дивно, коли зважити, що природний розвиток будь-якої галузі науки полягає в первинному збиранні й систематизації фактів дійсності, а вже потім послідовному їхньому всебічному аналізі.

Таким чином, мовний етикет є частиною мовно-національної картини світу, що концентрує ряд важливих проблем спілкування і може вивчатися комплексними методами і різними галузями як лінгвістикою, так і суміжними галузевими науками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех О. Деякі аспекти семантичної інтерпретації текстів сфери міжнародних відносин // Про український правопис і проблеми мови: Збірник доповідей. – Нью-Йорк – Львів.- 1997.-С.198-207.
2. Стельмахович М. Український мовленнєвий етикет // Дивослово.- 1998.- №3.-С.20-21.
3. Лигвистический энциклопедический словарь.- М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 897с.
4. Татаревич Г. Етикет і ментальність // Дивослово.- 1998.- №3.-С.18-20.
5. Плющ Н.П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету // Українська мова і сучасність. – К:НМК ВО, 1991.- С. 90-98.
6. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. – М.: Русский язык, 1982.-125с.
7. Мацько О. Формули ввічливості в дипломатичному листуванні // Дивослово.- 2000.- №2.-С.14-17.
8. Миронюк О.М. Історія українського мовного етикету (засоби вираження ввічливості): Автореф.дис. ... канд.філол.наук зі спеціальності 10.02.01.: – К., 1993. – 22 с.
9. Виноградов В.В. Русский язык: – М.: Русский язык, 1972. – 804 с.
10. Богдан С. Мовний етикет як елемент мовної картини світу волинян // Дивослово.- 2001.- №10.- С.11-14.
11. Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. – М.: Русский язык, 1984.-192с.